

بازشناخت گوتیک در ادبیات فارسی با تکیه بر رمان و نمایش شازده و احتجاب

هوشنگ گلشیری

چکیده

در حوزه‌ی ادبیات داستانی، گوتیک به شیوه‌ای از داستان‌نویسی در اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم میلادی اطلاق می‌شود که موضوعاتی چون ترس و وحشت، مرگ، فضاها و هم‌آلود، غلبه‌ی اندیشه‌های مردسالارانه، زورگویی نسبت به زنان، شخصیت‌های روان‌رنجور، مکان‌های ترسناک و ... برجسته‌ترین محورهای آن را تشکیل می‌دهند. این شیوه از نویسندگی برای نخستین‌بار در سال ۱۷۶۴ با نگارش قلعه‌ی اوترانتو از سوی «هوراس والپول» ظهور کرد. بعدها نویسندگان دیگر با نگارش آثار بی‌سب و گسترش این شیوه‌ی داستان‌نویسی پرداختند. داستان‌نویسان در حوزه‌ی ادبیات داستانی فارسی نیز به دنبال تأثیرپذیری از مکاتب غربی، به این شیوه‌ی ادبی گرایش یافتند. صادق هدایت برای نخستین‌بار با نگارش بوف کور در این راه قدم نهاد و نویسندگان دیگر نیز به دنبال آن به بسط و گسترش این نوع ادبی در آثار داستانی فارسی پرداختند. اگر چه مؤلفه‌های گوتیک در ادبیات داستانی ایران، کاملاً با نمونه‌های غربی آن منطبق نیست، اما می‌توان این ادعا را داشت که آثار داستانی فارسی در این حوزه توانسته‌اند موفق عمل کنند و حتی در پاره‌ای موارد مؤلفه‌هایی را نیز بر آن بیفزایند. رمان شازده احتجاب از هوشنگ گلشیری، از جمله رمان‌هایی است که در نوع ادبی گوتیک به رشته‌ی تحریر درآمده و مؤلفه‌های این نوع ادبی در آن قلم بررسی است. روش پژوهش حاضر مبتنی بر تحلیل محتواست و جمع‌آوری اطلاعات به روش کتاب‌خانه‌ای صورت گرفته است. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که گلشیری با فضاسازی مناسب و بهره‌گیری مناسب از دو عنصر زمان و مکان و نیز به تصویر کشیدن شخصیت‌هایی که اعمال و رفتار آنان بر فضای وحشت‌انگیز و وهم‌آور داستان افزوده و بیان توهّمات و خشونت و مرگ‌آوری در داستان، اثر خود را به عنوان رمانی گوتیک به همگان معرفی کرده است.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی سبک گوتیک در ادبیات فارسی.

۲. بررسی گوتیک در رمان و نمایش شازده احتجاب هوشنگ گلشیری.

سؤالات پژوهش:

۱. سبک گوتیک چه جایگاهی در ادبیات فارسی دارد؟

۲. گوتیک در رمان و نمایش شازده احتجاب چه بازتابی یافته است؟

واژگان کلیدی: ادبیات داستانی، گوتیک، شازده احتجاب، هوشنگ گلشیری.

مقدمه

یکی از مباحث مورد توجه در تاریخ ادبیات و نقد ادبی غربی، مکاتب و یا نهضت‌ها و به عبارتی ایسم‌های ادبی است. آن هنگام که گروهی از نویسندگان به تشکیل یک واحد تأثیرگذار همت می‌گمارند و با اصولی توافق دارند، باعث به وجود آمدن یک مکتب ادبی می‌شوند. مکاتب ادبی هر یک دربرگیرنده‌ی نظریه‌ها و خصوصیت‌هایی با شرایط خاص فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هر دوره‌ای هستند که در آن به وجود آمده‌اند. مکتب گوتیک نیز برآمده از دوره‌ای است که در آن نویسندگان از عقل‌گرایی کلاسیک به ستوه آمده و در پی یافتن راهی برای شکستن مرزهای موجود بوده‌اند. برای نیل به این هدف، تحولات اجتماعی و فرهنگی نیازمند موقعیتی بود تا زندگی دگرگون شده‌ی انسان را در عبور از زندگی روستایی به زندگی شهرشینی و ترس‌ها و دلهره‌های برآمده از آن به گونه‌ای بازتاب دهد. از این رو بود که مکتب گوتیک پا به عرصه‌ی ظهور گذاشت.

واژه‌ی «گوتیک» صفتی است که به شکل ضمنی به انتساب یا تعلق چیزی به قوم «گوت» اشاره می‌کند. همچنین گوتیک- نام یک ژانر ادبی است که در دهی ۱۷۶۰ تا ۱۸۲۰ به وجود آمد و هنوز هم به اشکال گوناگون دیده می‌شود. محیط‌های این ژانر معمولاً قصرهای دربسته، ویرانه‌ها و زمین‌های متروک هستند. ادبیات گوتیک را باید شاخه‌ای از مکتب رمانتیسم یا پیش‌رمانتیسم به‌شمار آورد. داستان‌های گوتیک بیشتر حکایت‌های تیره و تاری از معماها، هراس‌ها و امور ماورائی هستند - که حول یک راز مخفی و وحشتناک شکل گرفته‌اند. گوتیک سبکی در معماری و مجسمه‌سازی مربوط به قوم گوت‌ها بود که علاوه بر معماری و هنر وارد ادبیات نیز شد. این نوع از ادبیات که گاهی از آن به وحشت گوتیک نیز تعبیر می‌شود، ژانری از ادبیات است که از ترکیب وحشت و مضامین عاشقانه به وجود آمده است. به‌طور کلی باور بر این است که یک نویسنده انگلیسی به نام هوراس والپول اولین بار در سال ۱۷۶۴ با رمان قلعه اوترانتو این سبک را معرفی کرده‌است. موضوعات به کار رفته در این سبک بر اساس وحشت، عاشقانه و ملودرام دسته‌بندی می‌شوند. ادبیات گوتیک رابطه بسیار نزدیکی با معماری گوتیک دارد. در این ژانر ادبی توصیف ساختمان‌های بلند به سبک گوتیک، قلعه‌ها، صومعه‌ها و بناهای قدیمی و مخروبه نقش زیادی دارد. این شیفتگی باعث شده‌است که نوعی از معماری، هنر، شعر (مانند شاعران قبرستان) و حتی سبک باغبانی از موج اول رمان‌نویسی گوتیک الهام بگیرد. به عنوان مثال هوراس والپول که رمان قلعه اوترانتو وی را اولین رمان عاشقانه گوتیک می‌دانند، کتاب خانه خود را به سبک معماری گوتیک قرون وسطی ایجاد کرد (ر.ک: نصرافهانی و خدادادی، ۱۳۹۲: ۱۶۱-۱۶۳).

این مکتب اگرچه نسبت به بسیاری از مکاتب ادبی در ایران کم‌تر شناخته شده است و به باور عده‌ای نمی‌تواند منطبق با ادبیات داستانی ایرانی باشد، امه بارقه‌هایی از این مکتب را در برخی از آثار داستانی ادبیات معاصر ایران یافت. برخی بر این باورند که تطبیق کامل ادبیات ایران و به طور کلی ادبیات شرق با ادبیات اروپایی را نوعی غرب‌زدگی می‌دانند. به باور وی مکاتب ادبی و هنری اروپایی را نمی‌توان مقوله‌هایی ثلثت و عمومی و بیرون از زمان و مکان دانست و از این رو نباید انتظار داشت که در همه‌ی جوامع کاملاً مصداق داشته باشند. با عین حال می‌توان

در سبک‌شناسی علمی به مقایسه‌ی آنان با یکدیگر پرداخت (ر.ک: جعفری، ۱۳۸۶: ۱۳). گفتنی است اگر چه ادبیات داستانی ایران پیشینه‌ای کهن دارد، اما در حوزه‌ی داستان‌نویسی معاصر وام‌دار داستان‌نویسی غرب است، چرا که «به صورت اساسی بر نمونه‌های هنری روایت اروپایی بنیان گرفته است و نمی‌توانیم رمان فارسی را بدون نگاه به رمان جهانی تبیین کنیم» (عامری، ۱۳۸۲: ۱۸). از این رو وجود برخی از مؤلفه‌های منطبق با ادبیات گوتیک در پاره‌ای از آثار داستانی معاصر می‌تواند مؤید این مهم باشد که این‌گونه از آثار تأثیرپذیرفته از مکتب گوتیک در غرب هستند. نظر به آن‌چه گفته شد، در پژوهش حاضر بر آن بوده‌ایم تا مهمترین ویژگی‌های داستان‌های گوتیک را در رمان *شازده احتجاب* هوشنگ گلشیری مورد بررسی قرار دهیم.

تاکنون پژوهشی که توانسته باشد به صورت مستقل به واکاوی در مؤلفه‌های گوتیک در رمان *شازده احتجاب* پرداخته باشد، صورت نگرفته است، اما به طور کلی پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه‌ی گوتیک را میتوان در موارد زیر خلاصه کرد: احمدی (۱۳۹۷) «بررسی تطبیقی مشخصه‌های ادبیات گوتیک در آثار داستانی رضا براهنی، بهرام صادقی و ادگار آلن پو» پرداخت. بناکار (۱۳۹۵) «تأثیر مکتب گوتیک در ادبیات داستانی معاصر ایران». جودکی (۱۳۹۵) «بررسی تطبیقی داستان وحشت براساس مجموعه رمان‌های دایره وحشت آر. ال. استاین و خون‌آشام سیامک گلشیری». حسن زاده میرعلی (۱۳۹۳) «مشخصه‌های ادبیات گوتیک در ملکوت بهرام صادقی». حسینی فاطمی و همکاران (۱۳۹۳) «گوتیک در ادبیات تطبیقی: بررسی برخی از آثار صادق هدایت و ادگار آلن پو». سهراب نژاد و پناهی (۱۳۹۳) «بررسی تطبیقی عناصر گوتیک در گودال و آونگ ادگار آلن پو و گجسته دژ صادق هدایت». نصر اصفهانی و خدادادی (۱۳۹۲) «گوتیک در ادبیات داستانی». صادق بیگی (۱۳۹۰) به «بررسی مفهوم گوتیک در آثار نویسندگان و نمایشنامه‌نویسان قرن نوزدهم عنوان بخش عملی: نمایشنامه دویدن در خواب». صباغ (۱۳۸۶) «گوتیک و سینمای وحشت». لزگی (۱۳۸۵) «بررسی داستان‌های گوتیک ادگار آلن پو از منظر روایت‌شناسی». گیمر، مایکل (۱۳۸۴) «داستان گوتیک و نوشتار رمانتیک در بریتانیا». باتیست بارونیه (۱۳۸۵) «سیاهی‌های گوتیک». آیت‌اللهی (۱۳۸۱) «وجوه افتراق و اختلاف میان دو جریان بزرگ هنری گوتیک و رنسانس». ثابت‌پی (۱۳۷۹) «جایگاه گوتیک در رمان‌های انگلیس تحلیل شخصیت رمانهای ماجرای عجیب دکتر جکیل و آقای هاید و دراکولا». آن ویلیامز (۱۹۹۵) *هنر تاریکی*، دنیل اولسون (۲۰۱۱) *گوتیک قرن ۲۱ ام، رمان‌های بزرگ گوتیک از سال ۲۰۰۰*. در این پژوهش بر آن خواهیم بود تا بدین پرسش‌ها پاسخ دهیم:

- مؤلفه‌های اصلی نوع ادبی گوتیک در رمان *شازده احتجاب* کدامند؟
- ماهیت فانتزی (عنصرخیال) در ژانر گوتیک چه جایگاهی دارد؟
- فضاسازی، زمان و مکان، شخصیت‌پردازی، مرگ و نابودی و کابوس توهمات مهم‌ترین مؤلفه‌های گوتیک در رمان *شازده احتجاب* هستند. عنصر خیال بن‌مایه‌ای اصلی شکل‌گیری آثار گوتیک است.

نتیجه‌گیری

مطالعه‌ی آثار داستانی معاصر گویای آن است که ادبیات داستانی ایران پس از آشنایی با مکاتب غربی توانسته است به بازنشر آن‌ها در آثار ادبی بپردازد. مکتب گوتیک که برای نخستین بار با نگارش قلعه‌ی اوترانتو اثر والپول ظهور کرد، از جمله مکاتبی است که صادق هدایت آن را به حوزه‌ی داستان‌نویسی فارسی وارد نمود و بعدها توسط داستان‌نویسان مختلف بسط و گسترش یافت. این نوع ادبی دربرگیرنده‌ی مؤلفه‌های گوناگونی است که ترس و وحشت مهم‌ترین آن‌هاست. در این نوع ادبی فضا‌سازی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بهره‌گیری درست از موقعیت‌های زمانی و مکانی، توصیف شخصیت‌هایی که عموماً روان‌رنجور و بیمار هستند، مرگ اندیشی، پرداختن به خشونت، کابوس و توهمات از برجسته‌ترین ویژگی‌های داستان‌هایی از این دست است.

رمان شازده احتجاب از هوشنگ گلشیری یکی از آثار برجسته در حوزه‌ی ادبیات داستانی در نوع ادبی گوتیک است. این رمان دربرگیرنده‌ی تجسم خاطرات یکی از آخرین شاهزاده‌های قاجاری است که اکنون تبدیل به فردی روان‌رنجور شده است. گلشیری در این رمان در تلاش بوده تا اوضاع حاکم بر جامعه‌ی آن روزهای اصفهان را به تصویر بکشد و به نوعی به آن اعتراض نماید. در این داستان شاهد زورگویی اربان نسبت به رعایا هستیم. زنان نیز در این رمان مورد ظلم قرار می‌گیرند. گلشیری در این اثر به خوبی توانسته به فضا‌سازی بپردازد و حس ترس و وحشت را به خواننده منتقل نماید. توصیف مکان و نیز روایت غیر خطی زمان داستان بر جنبه‌های گوتیک آن افزوده است. توجه به مرگ‌اندیشی، بیان کابوس‌ها و توهمات نیز ترس و وحشت را به کل داستان تسری داده است. اعمال و رفتارهای شخصیت‌های اصلی داستان که عمدتاً افرادی بیمار و روان‌رنجور هستند، به جنبه‌های گوتیکی رمان قوت بخشیده است.

منابع

- آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۸۱). «وجوه افتراق و اختلاف میان دو جریان بزرگ هنری گوتیک و رنسانس»، مجله‌ی مدرس هنر، شماره‌ی ۲.
- باتیست بارونیه، ژان. (۱۳۸۵). «سیاهی‌های گوتیک»، ترجمه‌ی شعله رجایی، نشریه‌ی سمرقند، شماره‌ی ۱۳ و ۱۴.
- باتینگ، فرد. (۱۳۸۹). گوتیک، ترجمه‌ی علیرضا پلاسید، تهران: افراز.
- بناکار، نگین. (۱۳۹۵). تأثیر مکتب گوتیک در ادبیات داستانی معاصر ایران، استاد راهنما: ناصر علیزاده، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.
- ثابت‌پی، علی. (۱۳۷۹). جایگاه گوتیک در رمان‌های انگلیس تحلیل شخصیت رمانهای ماجرای عجیب دکتر جکیل و آقای هاید و دراکولا، استاد راهنما: فریده پورگیو، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز.

جودکی، طاهره. (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی داستان وحشت براساس مجموعه رمان‌های دایره وحشت آر. ال. استاین و خون‌آشام سیامک گلشیری، استاد راهنما: بهناز علی‌پور، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور تهران.
حسن‌زاده میرعلی، عبدالله. (۱۳۹۳). «مشخصه‌های ادبیات گوتیک در ملکوت بهرام صادقی»، فصلنامه تخصصی مطالعات داستانی، شماره ۳.

حسینی فاطمی و همکاران. (۱۳۹۳). «گوتیک در ادبیات تطبیقی: بررسی برخی از آثار صادق هدایت و ادگار آلن پو»، نشریه مطالعات زبان و ترجمه، دوره ۵۰.

سهراب‌نژاد، علی حسن؛ پناهی، مریم. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی عناصر گوتیک در گودال و آونگ ادگار آلن پو و گجسته دژ صادق هدایت»، دوفصلنامه مطالعات داستانی، شماره ۴.

صادق‌بیگی، آرش. (۱۳۹۰). بررسی مفهوم گوتیک در آثار نویسندگان و نمایشنامه‌نویسان قرن نوزدهم عنوان بخش عملی: نمایشنامه دویدن در خواب، استاد راهنما: کامران سپهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر تهران.
صباغ، شهرزاد. (۱۳۸۶). موضوع نظری: گوتیک و سینمای وحشت/ موضوع عملی: وقتی چی رو جا گذاشتیم؟، استاد راهنما: شهاب‌الدین عادل، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر تهران.

گلشیری، هوشنگ. (۱۳۶۸). شازده احتجاب، تهران: نیلوفر.

گیمر، مایکل. (۱۳۸۴). «داستان گوتیک و نوشتار رمانتیک در بریتانیا»، ترجمه‌ی علی‌رضا طاهری عراقی، نشریه‌ی فارابی، شماره‌ی ۵۵.

لزگی، هدا. (۱۳۸۵). بررسی داستان‌های گوتیک ادگار آلن پو از منظر روایت‌شناسی، استاد راهنما: رضا دیداری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

محمدی، سربه. (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی مشخصه‌های ادبیات گوتیک در آثار داستانی رضا براهنی، بهرام صادقی و ادگار آلن پو، استاد راهنما: پروانه عادل‌زاده، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی چرخ نیلوفری آذربایجان.

نصر اصفهانی، محمدرضا؛ خدادادی، فضل‌الله. (۱۳۹۲). «گوتیک در ادبیات داستانی»، شماره اول دوفصلنامه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی.

Harris, R. (۲۰۱۱). Elements of the Gothic Novel. Virtual Salt.

Olson, D. (۲۰۱۱). st-Century Gothic Great Gothic Novels since ۲۰۰۰. Estover Road, Plymouth PL۶ ۷PY, United Kingdom.

Williams, A. (۱۹۹۵). Art of darkness: a poetics of gothic. The University of Chicago Press, Ltd., London.